

ГЛАВАЦЬКИЙ М. В.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ НА ТЕРИТОРІЇ ГЕНЕРАЛЬНОЇ ОБЛАСТІ "КИЇВ" 1941-1944 рр.

На основі архівних матеріалів аналізується культурно-освітня діяльність органів німецької окупаційної влади, розкриваються особливості українського питання на території генеральної області "Київ" в 1941-1944 рр.

Стрімкий процес оновлення українського суспільства, можливості, які відкрилися у наш час перед дослідниками, дозволяють критично переосмислити історичний досвід на базі залучення раніше недоступних джерел та застосування нових методологічних підходів. Велика Вітчизняна війна впродовж тривалого часу була і є одним із головних об'єктів наукових пошуків істориків усього світу. Дискусії з концептуальних проблем Другої світової війни продовжуються, і це ще раз засвідчує актуальність дослідження окремих її складових, у тому числі питань культурно-освітньої діяльності органів окупаційної влади на території України.

Розглядаючи стан вивчення проблеми німецької окупаційної політики у культурно-освітній сфері, потрібно зазначити, що у повоєнний період та наступні роки заявлена автором проблема стала об'єктом уваги як українських істориків, так і зарубіжних. Найглибше ці проблеми вивчають М. Коваль, В. Король, О. Лисенко, Т. Першина, В. Ленська та ін. Зокрема, М. Загорулько та А. Юденков, вивчаючи матеріально-побутові умови населення окупованих територій, досліджували трансформацію окупаційної політики в ході війни. Аналіз особливостей запровадження окупаційного режиму в Україні належить Т. Першиній [9, с. 28].

Утвердження незалежності Української держави в 1991 році створило сприятливі умови для об'єктивного наукового дослідження історії України періоду Другої світової війни. Роботи М. Ковалю [5, с. 38], присвячені характеристиці становища української культури, значно збагатили історіографію цієї проблеми. До питання освітньої політики нацистів першою звернулася В. Ленська [6, с. 82]. Сучасний український дослідник О. Гончаренко у своїй роботі досліджує правове врегулювання освітньої сфери на території Рейхскомісаріату "Україна" в контексті повсякденного життя українського населення [1, с. 503]. Важливою є монографія професора Українського Вільного Університету в Мюнхені Бланки Єржабкової, де автор розглядає шкільну політику, яку здійснювали в Україні у 1941-1944 рр. рейхсміністр з питань окупованих східних територій Альфред Розенберг та рейхскомісар України Ерїх Кох [4, с. 64].

Спільною рисою наукових робіт, присвячених даній тематиці, є те, що культурна складова окупаційного режиму на території рейхскомісаріату "Україна" розглядається у контексті інших важливих проблем історії України періоду німецької окупації. Однак вивчення цього наукового напрямку в генеральній області "Київ" (Київська та Полтавська області), що була

Главацький Максим Володимирович - аспірант Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова

складовою Рейхскомісаріату "України", відсутнє до сьогодні. У процесі роботи над статтею автор використав наступні архівні матеріали: КМФ - 8, Оп. 1 "Коллекция микрофотокопий документов немецко-фашистских административных учреждений, армейских групп и их тыловых охранных подразделений, действовавших на оккупированных восточных территориях" Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), Ф. 1 Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України), Ф. 2412 "Музей-Архів Переходової доби" Державного архіву Київської області (далі - ДАКО).

В цій публікації автор ставить наступні завдання: проаналізувати передвоєнні уявлення німців щодо можливостей здійснення нацистської окупаційної політики у культурній сфері; дослідити культурно-освітню діяльність органів німецької окупаційної влади; розкрити особливості українського питання на території генеральної області "Київ" в 1941 - 1944 рр.

До початку війни велися дискусії стосовно використання українського фактора, ментальності українського народу для утвердження політичних орієнтирів німецької влади на території України. Потрібно зазначити про передвоєнні ідеологічні уявлення німців щодо можливостей здійснення нацистської окупаційної політики у культурній сфері та їх реалізації на окупованій території. Теза про загарбання нових територій ґрунтувалася на одному з положень теорії німецького географа Ф. Ратцеля, яку А. Гітлер взяв за основу ідеї розширення життєвого простору. Наголос на привласненні українського потенціалу та його "раціональному використанні" з'являється вже у 1933 р. у виступі німецького міністра А. Гугенберга на міжнародній конференції. Того ж року при зовнішньополітичному відомстві Німеччини (АПА) створюється "головний відділ" на чолі з А. Шикеданцем для планування освоєння Сходу. Фахівцем з "українського питання" у цьому відомстві вважався Г. Лейббрандт. Напередодні війни було розроблено генеральний план "Ост", за яким населення окупованих територій передбачалося перетворити на рабів Німеччини. Головним лейтмотивом німецької окупаційної політики у соціокультурній площині стала теорія расової зверхності німецької нації. Виходячи з її положень, "нижчі раси", у тому числі й українці, не мали права на національну самосвідомість, турботу про здоров'я, вищу освіту [12, с. 228].

Питання остаточних легальних форм Рейхскомісаріату "Україна" та правового статусу його мешканців Гітлер залишив неясними. Національні почуття українців у Рейхскомісаріаті "Україна" мали бути підтримувані настільки, наскільки така політика ділила українців та росіян, усуваючи небезпеку спільного протинімецького фронту. Це були головні мотиви, наприклад, для введення в Рейхскомісаріаті "Україна" поряд з німецькою урядовою мовою української з виключенням російської; карбованця замість рубля тощо. Поза тим нацистська політика ослаблювала та сповільнювала ті потенційні чинники національної свідомості, які могли стати важливим елементом у змаганнях до незалежності взагалі. Це виявлялося в обмеженні загальної освіти до чотирьох класів народної школи, скороченні вищих щаблів освіти до вузькоспеціалізованих практичних фахів, придушенні виявів культурної ініціативи українського населення (напр., "Просвіт", видавничого руху), закритті наукових установ, бібліотек і музеїв та їх пограбуванні, зниженні

рівня преси (її видавали німці), театрів тощо. Основним інструментом реалізації політики у культурній сфері на території генеральної області "Київ" стали відповідні функціональні підрозділи органів самоврядування - соціального забезпечення, охорони здоров'я, освіти, науки та мистецтва. Діяльність органів місцевого самоврядування обмежувалася у своїх повноваженнях нацистським керівництвом, відзначалася низькою ефективністю через повну підконтрольність й залежність від нього.

Німецька окупаційна політика у сфері культури ґрунтувалася не стільки на ставленні творців Третього рейху до соціальних проблем, скільки на їхніх поглядах у національному питанні. 16 липня 1941 р. рейхсміністр запропонував культурну політику щодо України: "В Україні ми могли б виступити з обіцянками в області культури, які б мали пробудити історичну самосвідомість українців, мали б відкрити університет у Києві..." [14, с. 76].

У часи німецько-фашистської окупації агресор здійснював не лише терор і тотальне знищення. Національна військова та цивільна адміністрація проводили політику, яка була спрямована на ефективне перетворення України в найбагатшу і найціннішу колонію Рейху, а її народу - в джерело дешевих і водночас висококваліфікованих трудових ресурсів.

Згідно з розпорядженням про шкільну освіту на території генеральної області "Київ" від 8 грудня 1941 р. до навчання допускаються "початкові класи народних шкіл, також сільськогосподарські та лісогосподарські школи; для осіб жіночої статі - курси фахової підготовки по домашньому господарству, ручній праці, охороні здоров'я та гігієні. Не дозволяється: вищі учбові заклади (університети, технічні вузи), вищі школи (гімназії, ліцеї та рівноцінні загальноосвітні заклади), середні школи (семінарії, загальноосвітні середні школи), професійні заклади (загальні школи з спеціальними планами навчання по певним професіям)" [7, с. 41]. Відповідно до навчального плану народної школи в 1-7-х класах викладалося 16 дисциплін, тижневе навантаження коливалося від 20 до 30 годин [15, арк. 137].

У лютому 1942 р. "для забезпечення систематичної висококваліфікованої консультації наявних учительських кадрів і з метою підвищення науково-теоретичного рівня й удосконалення практично-педагогічної підготовки їх" [16, арк. 15], був реорганізований методичний сектор відділу освіти в сектор педагогічної перепідготовки й удосконалення вчителів.

Одне з головних завдань школи полягало у вихованні "фізично здорової людини". Тобто треба було виховати вольову людину, людину з твердим характером. Завдання школи: привчити дитину відповідати за себе, сміло та відверто говорити не лише про свої досягнення, а також про свої недоліки [8, с. 4]. У школах дозволялося використовувати підручники, навчальну та іншу літературу, тільки "очищену від більшовицької агітації". Припускаючи можливість фахового навчання української молоді, окупанти виходили виключно з інтересів забезпечення більш-менш стабільного відтворення кваліфікованої робочої сили для власних потреб в Україні. Генерал-комісар Києва Магунія пізніше писав: "Запроваджені... трирічні професійно орієнтовані школи виявилися врешті-решт доказом того, що ми все ж терміново потребували поповнення молодими спеціалістами всіх категорій трудового населення" [10, с. 6]. Початкові професійні школи стали первинною ланкою створюваної нацистами системи професійного навчання молоді. Було

відкрито торгові, сільськогосподарські, шляхобудівельні, лісомеліоративні школи, школи садівництва і овочівництва, ремісничі підготовчі школи.

Ідея дозволити обмежене професійне навчання для місцевого населення мала серед представників фашистської окупаційної адміністрації як прихильників, так і противників. Рейхскомісар України Е. Кох, відомий своїм вкрай ворожим ставленням до всього українського, не зважав навіть на директиви свого безпосереднього шефа А. Розенберга та відкрито саботував рішення останнього, що передбачали певні послаблення в сфері професійної освіти в Україні. Позиція Е. Коха одержувала підтримку багатьох місцевих керівників окупаційної влади [20, арк. 17].

Необхідність відновлення професійної освіти розуміло і військово-окупаційне командування. В березні 1942 р. начальник оперативного тилу групи армій "Південь" повідомляв до Берліна: "Українці виявляють велику цікавість до шкільної справи, особливо тут цікавляться можливостями відкриття професійних шкіл. Інтенсифікація шкільної діяльності необхідна вже тому, що найближчим часом буде потрібно компенсувати величезні потреби в кваліфікованих робітниках" [17, арк. 112].

Ініціатива у створенні досить розгалуженої, як для того часу, мережі професійних шкіл належала місцевій українській адміністрації. У кінці 1941 р. починається підготовка до відкриття фахових навчальних закладів двох рівнів: дворічних підготовчих шкіл, що забезпечували здобуття неповної середньої освіти та попередню професійну підготовку, а також трирічних середніх професійних шкіл, училищ, технікумів різних напрямків. Німецька окупаційна адміністрація не втручалася в конкретні питання організації навчального процесу, однак здійснювала тотальний контроль та жорстку ідеологічну цензуру з метою дебільшовизації навчання.

У кінці 1942 р. різко зросла потреба в робочій силі на території Рейху, а молодь в Україні будь-якими шляхами намагалася уникнути депортації. Це змусило окупаційну владу переглянути свою позицію щодо загальної трудової повинності та професійної освіти місцевого населення. 24 жовтня 1942 р. Е. Кох видав розпорядження, яким заборонив навчання молоді віком від 15 років і старших. Всі юнаки та дівчата, починаючи з цього віку, підлягали загальному обов'язку праці та могли бути відправлені до Німеччини [18, арк. 2].

Почалося масове закриття середніх шкіл, училищ, технікумів, вузів. Доповідаючи А. Розенбергу про причини закриття закладів, рейхскомісар України посилався на те, що ці школи фактично виконували роль "вищих курсів" для молоді з середньою освітою і "відволікали працездатну молодь від відправки до Німеччини" [2, арк. 18].

На цьому ґрунті між Е. Кохом та А. Розенбергом виник конфлікт. У листі до Е. Коха від 22 грудня 1942 р. А. Розенберг писав: "Я ніяк не можу погодитися з тим, що цей указ є політичною необхідністю. Більше того, систематичне професійне навчання, керівництво цим процесом і раціональне використання наявних людських ресурсів з точки зору потреб фронту і батьківщини - є найпершою політичною необхідністю" [19, арк. 12]. З початку 1943 р. професійні школи, училища, технікуми відновили свою роботу.

Німці не були послідовними в своєму ставленні до професійної освіти українців. Завершити повний курс навчання в професійних школах змогли далеко не всі учні, а що стосується технікумів та інших спеціальних закладів з

трирічним терміном навчання, то вони взагалі не здійснили жодного випуску спеціалістів. Навчання в них могли закінчити лише ті учні та студенти, які вступили до однотипних навчальних закладів ще до війни [21, арк. 3].

19 листопада 1941 р. було видано документ, де наголошувалося на необхідності поступового витіснення російської мови із сфери побутового спілкування в Україні. Згідно з директивою від 15 січня 1942 р. "Про використання мов на Україні" офіційною мовою в установах німецьких окупантів вважалася німецька, а офіційною мовою української допоміжної адміністрації - українська. На територіях, заселених українцями, навчання повинно проводитись українською мовою. Українська мова була включена як обов'язковий навчальний предмет до навчальних планів та програм цілої низки спеціальних фахових навчальних закладів. 26 березня 1942 р. в постанові "Про вивчення місцевих мов" говорилося: "Вивчення української мови, особливо для гебітскомісарів та їх персоналу конче необхідно, так як більшість з них у власній повсякденній роботі знаходиться у спілкуванні з населенням на місцях" [3, арк. 7].

Відзначимо, що політика нацистської влади щодо освіти не була весь час сталою, а проходила певні трансформаційні зміни. Наявність постійних суперечок між А. Розенбергом і Г. Брауном, з одного боку, та Е. Кохом і К. Зельцнером, з іншого, щодо принципових засад розбудови системи освіти ускладнили процес реалізації політики у цій галузі. Відсутність єдиного підходу до розв'язання цього питання спричинила непослідовність німецької політики. Встановлено, що на захопленій території України частково відновилася робота дошкільних установ, закладів початкової, середньої, професійної та навіть вищої освіти. За формальними ознаками система освіти в умовах "нового порядку" майже не змінилася - більшовицька ідеологія поступилася нацистській. На початковому етапі освітні послуги передбачали надання лише елементарних знань з арифметики, письма, читання.

Згодом гостра нестача фахівців середнього рівня для забезпечення нагальних військових потреб зумовила активні дії " нової влади " у галузі професійної освіти. З цією метою запроваджувалися два рівні професійної освіти - професійні підготовчі й середні школи, а також училища й технікуми. Функціонували навчальні майстерні при підприємствах, відкривалися різноманітні курси для перепідготовки спеціалістів, які отримали освіту до війни. Українська молодь сприймала здобуття освіти у навчальних професійних закладах різного профілю як засіб уникнення депортації до Німеччини. В окупованій Україні університети та інститути не тільки працювали, а й видавали випускникам дипломи про вищу освіту [11, арк. 4].

За часів німецької окупації функціонування наукових закладів не припинялося. У містах України як у Києві, так і на периферії, з приходом німців поновили роботу науково-дослідні інститути, що не були евакуйовані, і результати діяльності яких могли представляти інтерес для окупантів (НДІ селекції, цукрової промисловості, торфу у Києві, Полтавський НДІ кормів). Центром наукового життя залишався Київ, де відродилася діяльність УАН та Будинку вчених. Політика нацистського керівництва відносно діяльності архівних та музейних установ спрямовувалася на використання українського наукового потенціалу зі стратегічно-розвідувальною метою, для організації підготовки до вивезення культурних цінностей, досліджень стосовно давньої

історії, генеалогії фольксдойче. Практичне втілення політичних прагнень окупаційної влади відбувалося через Г. Утікаля - керівника центрального управління зі збору й збереження культурних цінностей при головному політичному управлінні міністерства у справах окупованих східних областей.

Завданнями функціонування музейних установ стали нацистська пропаганда "нового порядку" за допомогою різнопланових виставок, систематизація та збір історичних і мистецьких експонатів, урізноманітнення "культурного дозвілля" німецьких військових. Однак музейні працівники з власної ініціативи займалися ще й науково-дослідною роботою - у липні 1942 р. у Кременчуцькому краєзнавчому музеї відбувся семінар, у якому взяв участь директор Інституту фольклору УАН професор В. Петров. Серед музейних установ особливу увагу у зв'язку з масштабами експозиційної діяльності та науково-дослідної роботи привертає створений при Київській міській управі Музей-Архів Переходової доби. Щотижневі наукові пленуми й семінари перетворювалися на жваві фахові дискусії: обговорювали теми з давньої і середньовічної історії України, доби національно-визвольних змагань, голодомор 1932-1933 рр., злочини більшовицької влади проти церкви, української інтелігенції [13, арк. 45].

Отже, протягом 1941-1944 років німецько-фашистські загарбники відкрили в Україні цілу мережу навчальних закладів. Ініціатива у створенні подібних навчальних закладів належала значною мірою місцевій українській адміністрації. Німецька окупаційна адміністрація здійснювала повний контроль та жорстку ідеологічну цензуру за змістом навчання і педагогічними кадрами. Одночасно з організацією мережі середніх шкіл була відкрита велика кількість училищ, технікумів, різноманітних вузькофахових курсів. Загалом заходи німецької окупаційної влади щодо створення мережі навчальних закладів хоч і були проведені, однак не принесли нацистам бажаних результатів. Вони були вкрай непослідовними та носили обмежений характер.

Нацисти розглядали освіту як один з інструментів запровадження нового порядку, покладаючи на неї завдання виховання відданих Німеччині "напівлюдей". Офіційна позиція лідерів нацистської Німеччини щодо освітньої сфери протягом війни змінювалася: від заперечення права слов'ян на освіту до створення мережі освітніх закладів дошкільного виховання, початкової та середньої школи, професійної освіти, а згодом і вищої. Поступки в освітній сфері робилися у зв'язку з виникненням гострої потреби у кваліфікованій робочій силі з метою реалізації попередніх планів щодо використання окупованих територій.

До основних напрямків роботи наукових установ належали збирання, систематизація та підготовка вивезення до Німеччини культурних цінностей з окупованої території, а також науково-дослідна робота. Різноманітні дослідження проводилися безпосередньо німцями за участю українських фахівців з питань, що становили інтерес для нацистів, але отримані ними результати, на жаль, потрапили до Німеччини разом зі значною кількістю культурних цінностей.

Активна діяльність окупаційної влади у галузі освіти нібито проявляла зацікавленість окупантів у національно-культурному відродженні українців і передбачала залучення населення до добровільного співробітництва. У зв'язку зі зруйнованою матеріально-технічною базою, відсутністю

уніфікованих стандартів навчального процесу, чіткої вертикалі управління на обласному чи регіональному рівнях цілісна система освіти у період окупації на території генеральної області "Київ" та рейхскомісаріату "Україна" в цілому не з'явилася.

1. Гончаренко О.М. Функціонування окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату "Україна": управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941- 1944 рр.).- К., НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011.- 600 с.
2. Державний архів Київської області (далі- ДАКО). - Ф.Р - 2412. - Оп. 2.- Спр. 33. - Арк. 17-26.
3. ДАКО. - Ф. Р - 2356. - Оп. 18. - Спр. 1. - Арк. 7.
4. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті "Україна" (1941- 1944 рр.) у світлі німецьких документів.- К.: Наукова думка, 2008.- 272 с.
5. Коваль М.В. Доля української культури за "нового порядку": 1941-1944 рр. // Український історичний журнал. - 1993. - № 9. - С. 15-40.
6. Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України // Український історичний журнал. - 1990. - № 10. - С. 81-86.
7. Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України у 1941-1944 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Михайлюк Марина Володимирівна. - К., 2006. - 287 с.
8. Ніколаєць Ю. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 - липень 1942 рр.). - Вінниця: Тезис, 1999. - 64 с.
9. Першина Т.С. Фашистський геноцид на Україні. 1941-1944. - К.: Наукова думка, 1985.- 233 с.
10. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. / редкол. І.Ф. Курас (голова) та ін. - Т. 4. Україна в Другій світовій війні, 1939-1945. - К.: Генеза, 2003. - 584 с.
11. Потильчак О. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.). - К.: Міжнародна фінансова агенція. - 1998. - 36 с.
12. Преступные цели - преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР. (1941-1944 гг.). - М.: Наукова думка, 1985. - 466 с.
13. Себга Т.М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Себга Тетяна Миколаївна. - К., 2000. - 225 с.
14. Україна в II світовій війні у документах: збірник німецьких архівних матеріалів: В 2 т. - Львів, 1997. - Т.1.- 284 с.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі- ЦДАВО України).- Ф.2443.- Оп. 1.- Спр.15.- Арк.137.
16. ЦДАВО України.- Ф.2443.- Оп.1.- Спр.1.- Арк.15.
17. ЦДАВО України.- Ф. КМФ.-8.-Оп.1- Спр. 12.- Арк.112.
18. ЦДАВО України.- Ф. 57.- Оп.4.- Спр.118.- Арк.2-3.
19. ЦДАВО України.- Ф.-КМФ-8.- Оп.1.- Спр.12.- Арк.12.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф. 1. - Оп. 22. - Спр. 324. - Арк. 17.
21. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 22. - Спр. 33. - Арк. 3.

Главацкий М. В. Культурно-образовательная деятельность органов немецкой оккупационной власти на территории генеральной области "Киев" 1941 - 1944 гг.

На основе архивных материалов анализируется культурно-образовательная деятельность органов немецкой оккупационной власти, раскрываются особенности украинского вопроса на территории генеральной области "Киев" в 1941 - 1944 гг.

Glavatsky M. V. Cultural and educational activity of the German occupying authority on the territory of the general district "Kyiv" in 1941-1944

The article deals with cultural and educational activity of the German occupying authority on the basis of the archival materials. It reveals the peculiarities of the Ukrainian question on the territory of the general district "Kyiv" in 1941-1944